

Rajka Bućin

Hrvatski državni arhiv
Marulićev trg 21
Zagreb

DRŽAVNA ISELJENIČKA SLUŽBA OD 1918. DO 1941. GODINE: USTROJ I DJELATNOST TIJELA SA SJEDIŠTEM U ZAGREBU

UDK 930.253:314.151(497.521.2)“1918/1841“

Izvorni znanstveni rad

Na području današnje Hrvatske u međuratnom je razdoblju bilo sjedište važnih iseljeničkih tijela i organizacija, nadležnih za područje čitave Kraljevine SHS (kasnije Jugoslavije). Za upravna tijela nadležna za iseljeničtvo u tom se razdoblju uvriježio izraz „državna iseljenička služba“, te se prikazuje njihov ustroj i djelatnost, s posebnim osvrtom na tijela koja su djelovala u Zagrebu. Pored Generalnog iseljeničkog komesarijata (1922.–1923.) i Iseljeničkog komesarijata (1923.–1939.), ukazuje se i na djelatnost Iseljeničkog odsjeka Povjereništva za socijalnu skrb (1920.–1921.) i Odjeljenja za socijalnu politiku Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju (1921.–1922.), čija je nadležnost u pojedinim segmentima, zahvaljujući zatečenim okolnostima i dotadašnjemu razvoju službe, također zahvatila područje čitave države. Obuhvaćena je i reorganizacija službe nakon osnutka Banovine Hrvatske, kada je ukinut Iseljenički komesarijat i osnovan Iseljenički odsjek Odjela za socijalnu politiku Banovine Hrvatske. Radom se ukazuje i na osobe važne za razvoj i djelatnost službe na području Hrvatske: Artura Benka Grada, Fedora Aranickog i Milostislava Bartulicu. Za rekonstrukciju rada i razvoja službe, pored arhivskih dokumenata i objavljenih propisa, korišteni su i dokumenti objavljeni u Novom iseljeniku, glasilu Saveza organizacija iseljenika (SORIS) te publikacije iz Iseljeničke biblioteke SORIS-a, s obzirom na to da je arhivsko gradivo u nekim segmentima slabije sačuvano.

Ključne riječi: *iseljeničtvo, državna iseljenička služba, Iseljenički odsjek, Povjereništvo za socijalnu skrb Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, Odjeljenje za socijalnu politiku Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju, Generalni iseljenički komesarijat, Iseljenički komesarijat, Odjel za socijalnu politiku Banovine Hrvatske, Artur Benko Grado, Fedor Aranicki, Milostislav Bartulica*

Uvod

Na području današnje Hrvatske u međuratnom je razdoblju bilo sjedište važnih iseljeničkih tijela i organizacija, nadležnih za područje čitave Kraljevine SHS (1918.–1929.), odnosno kasnije Jugoslavije (1929.–1941.). Riječ je prvenstveno o Generalnom i Iseljeničkom komesarijatu (1922./23.–1939.) te SORIS-u, tj. Savezu organizacija iseljenika (1928.–1940.), ali i drugim državnim tijelima, organizacijama i ustanovama koje su se bavile iseljeništvom, a smjenjivale su se u razdoblju od 1918. do 1941. godine. Za upravna tijela nadležna za iseljenišтво u tom se razdoblju uvriježio izraz „državna iseljenička služba“, koji nije bio službene naravi, ali je bio prilično sveobuhvatan i slikovit, pa je nerijetko korišten i u službenim dokumentima. Ukazivao je na kompleksnost i povezanost državnih tijela uključenih u sustav brige o iseljenicima, čemu su tvorci tog sustava i težili, a ujedno se tijekom vremena njime distingvirala djelatnost tih tijela naspram iseljeničkih organizacija koje su bile privatne, a također su imale važnu ulogu u skrbi o iseljenicima i iseljenicima povratnicima.¹

Iako je na razini središnje državne uprave iseljeničkom službom od 1918. rukovodilo Ministarstvo socijalne politike, a od 1929. Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja u Beogradu, uloga Ministarstva u radu iseljeničke službe nije u razdoblju do 1931. bila osobito važna. Na to nije utjecalo samo zatečeno stanje u upravi, nego ponajprije velik broj iseljenika s hrvatskih područja te pojedinci koji su se angažirali u konstituiranju i radu državne iseljeničke službe. U vezi s oblikovanjem službe i djelatnošću njezinih tijela u Zagrebu u prvo vrijeme najistaknutije mjesto imao je Artur Benko Grado. Njegovu ulogu preuzeli su Fedor Aranicki i Milostislav Bartulica, bliži međusobno ne samo po godinama, nego i po političkom kontekstu iz kojega su izniknuli. Fedor Aranicki od 1923. do 1931. rukovodio je djelatnošću Iseljeničkoga komesarijata, a potom čitavom službom, s pozicije čelnika Iseljeničkog odsjeka, odnosno kasnije uspostavljenih Odsjeka za iseljavanje i useljavanje i Odsjeka za zaštitu iseljenika u Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja. Imao je bitnu ulogu ne samo u organizaciji i razvoju državne iseljeničke službe, nego i drugih organizacija i ustanova, prvenstveno SORIS-a i Iseljeničkog muzeja, čije je sjedište također bilo u Zagrebu, a u tome je za bliskog suradnika imao Milostislava Bartulicu.

Razvoj službe u Zagrebu do osnutka Iseljeničkog komesarijata

U Zagrebu se iseljenička služba postupno oblikovala u okviru Zemaljske vlade za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju (1869.–1921.), nakon što je 1880-ih i 1890-ih s tog područja krenuo veliki val iseljavanja prema Sjedinjenim Američkim

¹ Usp. Andričević, Drago F. Međunarodna iseljenička služba, *Novi iseljenik* (Zagreb). 2(1938), 18, str. 7.

Državama.² Od 1901. donošeni su propisi kojima se djelatnost iseljavanja nastojala regulirati. Ponajprije je uređen rad koncesioniranih poduzeća koja su se bavila „otpremanjem osoba radničkog i seljačkog stališa u prekomorske zemlje“, a nadzirala ih je Zemaljska vlada.³ Godine 1905. usvojena je i naredba kojom je osnovan Iseljenički fond, čija sredstva su trebala pomoći radu iseljeničkih organizacija, a namicala su se od koncesioniranih poduzeća temeljem naknada za prijevoz (tzv. glavarina) ili pak iz kazni naplaćenih zbog nepoštivanja iseljeničkih propisa.⁴ Iseljavanje je doseglo vrhunac 1907., pa je 1912. osnovan i poseban Iseljenički (pod)odsjek u sastavu zemaljsko-vladinog Odjela za unutarnje poslove, koji je od 1914. poslovao kao Odsjek za iseljeničke poslove.⁵ Pored spomenutih bavio se i drugim poslovima u vezi s praćenjem iseljavanja, prikupljao je statističke podatke o iseljenicima te posredovao u ostavinama, potragama, osigurninama i nabavi matičnih izvadaka.⁶

Nakon uspostave nove države 1918. Zemaljska vlada u Zagrebu nastavila je poslovati, ali su dotadašnji odjeli postali područna tijela središnjih ministarstava te su preimenovani u povjereništva. Pored postojećih uspostavljana su i nova povjereništva, kao što je Povjereništvo za socijalnu skrb (1918.–1921.), koje je osnovano kao područno tijelo Ministarstva socijalne politike. Povjereništvo za socijalnu skrb tada još nije obavljalo iseljeničke poslove, nego ih je nastavilo obavljati Povjereništvo za unutarnje poslove. U međuvremenu je u Ministarstvu socijalne politike uspostavljen rad privremenog Iseljeničkog ureda. Za razliku od hrvatskih područ-

² Iseljavanje je u to vrijeme Zemaljska vlada pratila kroz poslove zemaljske statistike i tzv. očevitosti stanovništva. Vidi: Bučin, R. HR-HDA-79. Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove (1869.–1921.). U: V. Lemić i R. Bučin (ur.), *Iseljeničtvo: Vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva*, str. 65–66. Za brojčane podatke o iseljavanju s hrvatskih područja u tom razdoblju vidi: Čizmić, I. O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880–1914. *Historijski zbornik* (Zagreb). 27–28(1974–1975), str. 27–40; Čizmić, I. Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tijekova. *Društvena istraživanja* (Zagreb). 7(1998), 1–2, str. 127–146; Nejašmić, I. Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme* (Zagreb). 30(2014), 3, str. 405–434. Za opće podatke o iseljavanju u SAD, te iseljavanju s područja Austro-Ugarske vidi: Klinger, W. Počeci masovne migracije u Ameriku. U: E. Dubrović (ur.), *Veliki val: Iseljavanje iz srednje Europe u Ameriku 1880.–1914*. Rijeka: Muzej grada Rijeke, 2012, str. 11–21; Kraljić, J. P. Emigracija iz Austro-Ugarske 1880.–1914. U: E. Dubrović (ur.), *nav. dj.*, str. 37–45, a za područje Hrvatske: Holjevac, V. *Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Matica hrvatska, 1968; Čizmić, I.; Sopta, M.; Šakić, V. *Iseljena Hrvatska*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.

³ Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove, od 5. travnja 1901, br. 18.560., glade odpremanja osoba radničkoga i seljačkoga stališa u prekomorske zemlje. *Sbornik zakona i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju* (Zagreb), god. 1901, komad VI, br. 35.

⁴ Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove, od 2. prosinca 1905. br. 85.009. (Iseljenički fond). *Sbornik zakona i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju* (Zagreb), god. 1906, komad I, br. 1.

⁵ Mihalić, A. *Dopunjak Smrekarovom priručniku za političku upravnu službu u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1912, str. 10–12; HR-HDA-78. PRZV, 1–2, 189/1914 – 3320/1914; 1–9c, 8711/1914.

⁶ Bučin, R. HR-HDA-79. Zemaljska vlada. Odjel za unutarnje poslove (1869.–1921.), u: *Iseljeničtvo, nav. dj.*, str. 66–68.

ja, s kojih se u prethodnom razdoblju odvijao velik odljev stanovnika te su postojala odgovarajuća tijela nadležna za iseljeničtvo, to nije bio slučaj s većinom ostalih područja uključenih u sastav nove države. Stoga se i formiranje državne iseljeničke službe ponešto otegnulo. U svibnju 1920. donesena je odluka o osnivanju stalnog Iseljeničkog odsjeka u sastavu Ministarstva, no provedba te odluke prolongirala se ne samo do kraja te, nego i do kraja 1921. godine.⁷ Istovremeno je u Zagrebu u proljeće 1920. u okviru Povjereništva za socijalnu skrb u Zagrebu uspostavljen rad Iseljeničkog odsjeka. U Povjereništvu je tada rukovodeće mjesto imao Milivoj Dežman te je uz njegovu podršku, dakako i uz podršku Ministarstva, na mjesto „privremenog upravitelja“ Odsjeka imenovan Artur Benko Grado. Artur Benko Grado bio je umirovljen u veljači 1919. pod teretom neugodne ratnoprofiterske afere koja mu se pripisivala, ali se od optužbe uspio obraniti. Na službu u Povjereništvu stupio je 20. travnja 1920. godine.⁸ Iako dotad nije obavljao takve poslove, bio je pravnik i poliglot, osoba velikog iskustva u državnoj službi (radio je dvadesetak godina u lokalnoj upravi na području BiH), izrazito analitične naravi, s posebnim interesom za socijalne teme i odličnim poznavanjem engleskog jezika, što je bilo izuzetno važno za rješavanje problema iseljenika s obzirom na to da je glavna iseljenička destinacija u dotadašnjem razdoblju bilo područje Sjedinjenih Američkih Država.⁹ Iseljenički odsjek nastavio je obavljati poslove koji su se uohodali kod Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade, rješavajući i druga specifična pitanja iseljeničtva, poput informiranja povratnika o prilikama u zemlji, prikupljanja podataka o mogućnostima useljenja i uvjetima života u pojedinim državama i sl.¹⁰ Iako je formalno trebao biti nadležan isključivo za područje Hrvatske i Slavonije, uz podršku Ministarstva socijalne politike, Odsjek se uključio i u rješavanje tekućih pitanja iseljenika s drugih područja te povratnika koji su se vraćali u zemlju preko Zagreba.¹¹ Tomu je očito pridonijela činjenica da se u Zagrebu, pored postojećeg upravnog aparata, nalazilo i tzv. „amerikansko konačište“, tj. Konačište iseljenika i povratnika, u kojem su uglavnom odsjedali iseljenici i povratnici iz SAD-a, a tu su

⁷ Hranilović, N. Međuratna iseljenička politika. *Migracijske teme* (Zagreb). 3(1987), str. 329; Komnen, P.; Milošević, M.; Boričić, V. *Vodič kroz fondove Kraljevine Jugoslavije*. Beograd : Arhiv Jugoslavije, 2000, str. 75–76. Usp. HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, 25749/1920, 57986/1921; Uputstvo za ispunjavanje podataka u iseljeničkim pasošima, b.b./1921 (18. 11. 1921).

⁸ Vidi: HR-HDA-78. PRZV, I-5, 5086-7257/1920. Usp. Kolar, M. Artur Benko Grado Bojnički kao evidentičar migracionih i masovnih gospodarsko-socijalnih kretanja u hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja* (Koprivnica). 11(2012), 22, str. 114–115. M. Kolar ističe da je A. Benko Grado bio blizak s krugom oko dr. Ive Pilara smatrajući da je on mogao utjecati na novi Benkov položaj (Kolar, M., *nav. mj.*, str. 114). S obzirom na to da nije dobio rješenje o poništenju ukaza o umirovljenju, Benkovo ime ne nalazi se na popisu zaposlenika Povjereništva koji je publiciran u *Almanahu Kraljevine SHS*, sv. 1, 1921.–1922. g. (ur. V. Manakin), Zagreb : Komisionalna naklada Hrvatskoga štamparskog zavoda d. d. u Zagrebu, 1923, dio I-9, str. 145. Usp. HR-HDA-790. A. B. Grado, I/1.2. (ekspoz. A. B. Grada i ostala dokumentacija u vezi sa svrgnućem).

⁹ Kolar, M., *nav. mj.*, str. 113–115. Usp. HR-HDA-78.PRZV, I-5, 5086-7257/1920.

¹⁰ Primjerice HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, 17386/1920, 68771/1921.

¹¹ Vidi također HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, 6396/1920.

bila i sjedišta agencija koje su skrbile o prijevozu iseljenika.¹² No tomu je svakako pridonio i angažman Artura Benka Grada na uređenju iseljeničke službe od sredine 1920. godine.

U Ministarstvu u Beogradu u to je vrijeme poslovao već ranije spomenuti privremeni Iseljenički ured, na čijem je čelu bio André Drušković, te je na relaciji Beograd–Zagreb tekla zgsunuta komunikacija o pitanjima organizacije čitave državne iseljeničke službe. Benko Grado je prikupio opsežan materijal koji je govorio u prilog uspostavi jednog središnjeg tijela kojemu bi sjedište bilo u Zagrebu, kao dio ekspozea upućenog 15. kolovoza 1920. tadašnjemu ministru socijalne politike Đuri Šurminu. Elaborat je uključivao nekoliko dokumenata koji su analizirali statistiku iseljavanja prema SAD-u, dotadašnjoj glavnoj destinaciji iseljenika sa svih područja koja su ušla u sastav nove države. Obuhvatio je i statističke podatke za ta područja, odnosno za pripadajuće skupine iseljenika iz 1913., te detaljnije preglede iseljavanja i povratka iseljenika s područja Hrvatske i Slavonije za razdoblje 1901.–1918. prema podacima Statističkog ureda u Zagrebu, te za razdoblje 1911.–1913. prema podacima općinskih poglavarstava. U analizu su bili uključeni i službeni podatci SAD-a, koji su obuhvatili statistiku useljavanja i povratka s čitavog područja nove države, tijekom sedmogodišnjeg razdoblja koje je prethodilo Prvom svjetskomu ratu (1907.–1913.), karta SAD-a s rasporedom naseobina te drugi dokumenti koji su pridonosili točnosti i vjerodostojnosti ukupne analize. Broj iseljenika s hrvatskih područja, ne samo Hrvatske i Slavonije, nego i Dalmacije, činio je najveći udio iseljeničtva, pa je materijal koji je pripremio Benko Grado bitno pridonio ukupnomu razvoju službe.¹³

U njegovom elaboratu sadržani su i obrisi potonje statističke obrade podataka, kao i informativne službe kojom bi iseljenici bili pravovremeno informirani o uvjetima života i mogućnostima useljavanja u pojedine države. Sadržani su i dokumenti temeljem kojih će se urediti rad otpremnih poduzeća, Iseljeničkog fonda i drugo. Temeljem uvida u procedure i statističke obrasce koji su vrijedili na području Hrvatske i Slavonije u razdoblju austrougarske uprave, Benko Grado je predložio nove, prije svega kešionere (upitnike) koji su se trebali ispunjavati prilikom izdavanja putovnica, a predvidio je i kešionere koji će se ispunjavati kod povratka iseljenika u zemlju.¹⁴ Prikupljanje i statistička obrada podataka na temelju tih upit-

¹² Usp. HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, 6396/1920 i b.b./1921.: Iskazi personala zagrebačkih poslovnica parobrodarskih društava i namještenika Iseljeničkog odsjeka kr. Povjereništva za socijalnu skrb dodijeljenih američkom konačistu.

¹³ Utvrdio je primjerice da gotovo 20% stanovništva Hrvatske i Slavonije živi u iseljeničtvu, a s područja čitave države 8%. Za 1913. godinu tzv. neto broj iseljenih Hrvata i Slovenaca iznosio je 32.290 osoba, Dalmatinaca, Bosanaca i Hercegovaca bilo je 3.671, a Makedonaca („Bugara“), Srbijanaca i Crnogoraca više se vratilo nego iselilo (4.438). Usp. HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, 25749/1920.

¹⁴ Isto. Usp. Naredba Ministra za socijalnu politiku sporazumno sa Ministrom Unutrašnjih Dela, Ministrom Vojnim i Ministrom Narodnog Zdravlja, o izdavanju pasoša (putnih isprava) za prekomorske krajeve, *Službene novine* (Beograd). 169(1921); Pravilnik o izdavanju i viziranju putnih isprava. *Službene no-*

nika postali su sastavnim dijelom djelokruga Povjereništva, a nakon ukidanja Zemaljske vlade zadržali su se i kod Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju (1921.–1925.), u okviru koje je te poslove obavljao Iseljenički odsjek Odjeljenja za socijalnu politiku.¹⁵ Prema odredbi Ministarstva socijalne politike od 26. srpnja 1921. kestioneri iseljenika ispunjavali su se u četiri primjerka, od kojih se jedan obavezno dostavljao Povjereništvu za socijalnu skrb u Zagrebu.¹⁶ Artur Benko Grado je 1920. predvidio i čuvanje novinskih članaka i tiskovina u „uredovnom arhivu“ Iseljeničkog odsjeka, ne samo s područja Kraljevine SHS, nego i iz država useljenja, kao i druge izvore bitne za informiranje iseljenika i praćenje fenomena iseljavanja.¹⁷

Da bi služba mogla bolje poslovati, Artur Benko Grado bio je 1920. uključen i u reviziju ugovora ranije sklopljenih s nekima od koncesioniranih brodarskih poduzeća, poglavito s društvom Cunard Line, koji je 1904. sklopila te 1914. obnovila mađarska vlada. Koncesija je u okviru Kraljevine SHS obnovljena 1921. za plovidbu iz Rijeke i Trsta do New Yorka.¹⁸ U tom kontekstu, u svojstvu iseljeničkog nadzornika Benko Grado je početkom 1921. posjetio Trst. Želio se upoznati s uvjetima u kojima su bili smješteni iseljenici koji su odatle putovali koristeći usluge Cunard i Cosulich Linea, pa je obišao konačišta koja su koristila ta poduzeća, kao i brod Calabria u vlasništvu Cunarda, kojim su iseljenici u SAD putovali kao putnici trećeg razreda.¹⁹ Godine 1921. kao iseljenički nadzornici nadležni za praćenje rada koncesioniranih poduzeća bili su još aktivni Viktor Šek i Danilo Živković,²⁰ a poduzeća sa sjedištem u Zagrebu, pored Cunarda i Cosulich, bila su u to vrijeme još Compagnie Générale Transatlantique i Hamburg America Line. Preko Hrvatskog gospodarskog društva djelovao je i Norddeutscher Lloyd.²¹

vine (Beograd). 216(1921); HR-HDA-790. A. B. Grado, obrasci kestionera, kut. 221; HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, 78198/1921; Uputstvo za ispunjavanje pasoša, b.b./1921.

¹⁵ HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, 78198/1921. Gradivo Povjereništva za socijalnu skrb ZV i Odjeljenja za socijalnu politiku Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju u fondovima je tih tijela slabo, čak i fragmentarno sačuvano, ali zato je sačuvana veća količina relevantne dokumentacije u osobnom fondu A. Benka Grada, ne samo iz tog razdoblja, nego i iz razdoblja kad je djelovao Iseljenički komesarijat.

¹⁶ Usp. HR-HDA-790. A. B. Grado, Kestioner za iseljenika, kut. 221. Jedan primjerak ostao je kod tijela koje je izdalo putovnicu, jedan se dostavljao teritorijalno nadležnoj pokrajinskoj upravi, jedan Ministarstvu socijalne politike, a jedan Povjereništvu za socijalnu skrb u Zagrebu, radi statističke obrade.

¹⁷ HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, 25749/1920; HR-HDA-790. A. B. Grado, II/3.20 (Historijat naše državne iseljeničke službe).

¹⁸ HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, 7144/1921.

¹⁹ HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, Iseljenički nadzornik, 10/1921. Iseljenici su uglavnom putovali trećim razredom, a brod Calabria nije ni imao bolje kategorije smještaja. Putnici su na njemu bili smješteni u sobama za 30 do 50 osoba. Na rubovima soba bili su kreveti, a u sredini stolovi za jelo. Putovanje na relaciji Trst–New York trajalo je tjedan dana.

²⁰ HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, 77070/1921.

²¹ HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, Iskazi personala zagrebačkih poslovnica parobrodarskih društava, b.b./1921; Iseljenički nadzornik 10/1921; Usp. HR-HDA-790. A. B. Grado, II/3.20

Tijekom 1921. i 1922. doneseno je više propisa koji su se smjenjivali, od Uredbe o iseljavanju, koja je dvaput mijenjana, do Zakona o iseljavanju i Pravilnika o njegovoj provedbi, u čijem je oblikovanju također važnu ulogu odigrao Benko Grado.²² Pod pojmom iseljenika u tom se razdoblju mislilo na osobe koje iseljavaju privremeno ili trajno u prekomorske zemlje, radi osiguranja egzistencije fizičkim radom. To je uključivalo i industrijske radnike, rudare, zanatlije i obrtnike te članove njihovih obitelji, tj. supružnike i djecu, kao i nasljednike u kasnijim generacijama, a na oblikovanje takvog poimanja iseljenika imala je utjecaj zatečena legislativa iz austrougarskog razdoblja, koju je Benko Grado posredovao. Prije usvajanja Uredbe o iseljavanju (prethodila je Zakonu o iseljavanju) komunikacija između Beograda i Zagreba zaokružena je konferencijom koja je organizirana 6.–11. lipnja 1921. kod Povjereništva za socijalnu skrb u Zagrebu, radi konačnog dogovora oko nacrtu Uredbe. Glavni sudionici bili su predstavnik Ministarstva André Drušković i Artur Benko Grado, uz nazočnost tadašnjeg povjerenika za socijalnu skrb Ivana Ancela, odnosno banskog savjetnika Milana Glasera kao njegove zamjene. Prihvaćeni su gotovo svi Benkovi prijedlozi, ne samo oni koji su neposredno prethodili konferenciji, nego i ranije izloženi u elaboratu iz 1920. godine. Među ostalim izriječkom je prihvaćeno i da sjedište državne iseljeničke službe bude u Zagrebu. Pored ostaloga Benko Grado je na konferenciji uspio isposlovati da u propise ne bude ugrađena odredba o obaveznom ukrcavanju iseljenika u domaćim lukama (Sušak, Split, Gruž) dokle god se one ne osposobe za to, jer je smatrao da nisu smještene na adekvatnim lokacijama niti dobro povezane sa zaleđem. Sugerirao je korištenje inozemnih luka preko koncesioniranih prijevoznika, kao što je i ranije bilo uobičajeno. Zagovarao je također naplatu glavarina kao glavni izvor za financiranje iseljeničke službe, jer je smatrao da se na taj način osigurava siguran priliv sredstava, kako je to bilo uređeno i u iseljeničkim službama drugih država. Iako je taj dio prijedloga bio predmetom prijepora, do kraja 1922. i ta je Benkova sugestija prihvaćena i ugrađena u tekst Pravilnika o izvršenju Zakona o iseljavanju.²³

Od jeseni do kraja 1921. ukupna djelatnost Iseljeničkog odsjeka postupno je prenesena iz Povjereništva u Odjeljenje za socijalnu politiku Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju (1921.–1925.).²⁴ U okviru tog Odjeljenja nastavljen je

(Historijat naše državne iseljeničke službe); Klinger, W. Parobrodi, kompanije, agenti. U: *Veliki val, nav. dj.*, str. 51–65.

²² Uredba o iseljavanju. *Službene novine* (Beograd). 151(1921); Naredba Ministra za socijalnu politiku o stupanju na snagu Uredbe o iseljavanju od 21/V. 1921. *Službene novine* 151. *Službene novine* (Beograd). 154(1921); Naredba Ministra za socijalnu politiku o stupanju na snagu Uredbe o iseljavanju od 21/V. 1921. *Službene novine* 151. *Službene novine* (Beograd). 207(1921); Zakon o iseljavanju. *Službene novine* (Beograd). 39(1922); Pravilnik o izvršenju Zakona o iseljavanju. *Službene novine* (Beograd). 194 A(1922); Naredba o ustanovljenju Iseljeničkog savjeta. *Službene novine* (Beograd). 35(1923).

²³ HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, Zapisnik o konferenciji 6.–11. lipnja 1921. godine u predmetu uređenja iseljeničke službe.

²⁴ HR-HDA-78. PRZV, 6–14, 15845/1921.

daljnji rad Artura Benka Grada kao upravitelja, pa je on u proljeće 1922. s Andréom Druškovićem obišao nekoliko europskih luka da bi dalje razradio proceduru kojima će se olakšati put i prijevoz iseljenika u prekomorske zemlje. Cilj te akcije bio je odabrati najpogodnije itinerere i omogućiti iseljenicima i povratnicima što sigurnije putovanje, bez neugodnosti, potkradanja ili pljačke. Njih dvojica su posjetili konačišta i druge objekte namijenjene iseljenicima u atlantskim lukama. Odabrani objekti u vlasništvu Cunard Line nalazili su se u Cherbourgu, Havreu, Anversu i Rotterdamu. Trebali su provesti i nekoliko dana ploveći na jednom od brodova Cunard Linea, radi približega uvida u uvjete smještaja na brodovima, te se upoznati s administrativnim procedurama migracijskih vlasti i utvrditi cijenu jednog takvog putovanja, da bi se ubuduće iseljenicima mogle davati odgovarajuće obavijesti. Putna ruta obuhvatila je Zagreb–Beč–Prag–Berlin–Hamburg–Southampton–Cherbourg–Havre–Antwerpen–Rotterdam–Paris–Basel–Zagreb.²⁵ S ciljem evidencije i statističke obrade podataka o iseljenicima, u tom su razdoblju oblikovani posebni formulari unutar iseljeničkih putovnica, koje su uvedene krajem 1921., no napušteni su već 1923. te su tada ponovno vraćeni kestioneri.²⁶ Nastavilo se i s prikupljanjem i čuvanjem novinskih članaka i tiskovina i drugih informativnih materijala.²⁷

Ideja o Generalnom iseljeničkom komesarijatu (GIK) kao samostalnom drugostupanjskom iseljeničkom tijelu, naznačena Zakonom i detaljnije definirana Pravilnikom o izvršenju Zakona o iseljavanju, prihvaćena je u rujnu 1922. godine.²⁸ Prema odluci ministra, osnivanje GIK-a trebalo je provesti do početka studenoga, no poslovanje je stvarno započelo tek 25. studenoga 1922. godine. Njegovim je načelnikom imenovan Adolf Cuvaj, koji je u Zagreb premješten s pozicije načelnika u Ministarstvu socijalne politike. Iseljenički odsjek Odjeljenja socijalne politike potom je sa svim poslovima premješten iz Pokrajinske uprave u GIK, a Benko Grado u njemu je dobio mjesto voditelja Informativne službe.²⁹ Informativna služba obuhvaćala je tada, prema Benkovim riječima, kartoteku adresa jugoslavenskih iseljenika i poduzeća u prekomorskim zemljama, abecednu evidenciju drugih važnih adresa, zbirku („arhiv“) upitnih araka pojedinaca, institucija i poduzeća u prekomorskim zemljama, nastalu radi prikupljanja podataka o najistaknutijima, zbirku („arhiv“) zapisnika sastavljenih s povratnicima, koji su evidentirani poimenično, prema državama iseljenja i tematski, evidenciju stranog i domaćeg tiska te migra-

²⁵ HR-HDA-137. PU. Odjeljenje za socijalnu politiku, III-1545, 41874/1922.

²⁶ HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, b.b./1921. (dopis Ministarstva socijalne politike, Iseljenički ured, br. 72648 od 18. studenoga 1921.); RS-AJ-14. MUP KJ, 39-141-375-377.

²⁷ HR-HDA-790. A. B. Grado, II/3.20 (Historijat naše državne iseljeničke službe)

²⁸ Usp. Pravilnik o izvršenju Zakona o iseljivanju. *Službene novine* (Beograd) 194 A(1922).

²⁹ HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, 78198/1921; HR-HDA-790. A. B. Grado, II/1.8 (obavijest o ustrojstvu GIK-a); RS-AJ-14. MUP KJ, 39-141-103-105; HR-HDA-1071. IK, Prs 6/1923. Usp. Povjereništvo za socijalnu skrb, *Almanah Kraljevine SHS, nav. mj.*, sv. 1, 1921.–1922., dio I-9, str. 146. U Almanahu je opisana djelatnost iz 1. pol. 1921. godine.

cionu biblioteku.³⁰ S njegovim je odlaskom s rukovodeće pozicije u iseljeničkoj službi ta inicijativa prekinuta, sve dok je više godina kasnije nije obnovio i ojačao Fedor Aranicki u okviru Iseljeničkog komesarijata.³¹

Ta etapa u reorganizaciji službe dovršena je početkom 1923. kad je GIK, prema odluci ministra od 5. siječnja, preimenovan u trećestupanjsko tijelo koje je preuzeo sve agende ukinutog Iseljeničkog odsjeka iz Beograda, a za žalbe u drugostupanjskom postupku postao je nadležan Pravni odsjek Ministarstva. Ministar Ninko Perić tek je tada konačno potvrdio Cuvajev prijedlog o unutarnjem ustroju GIK-a.³² Prema tom prijedlogu u GIK-u je uspostavljeno pet odsjeka: 1) Administrativno-pravni, 2) Putnički, 3) Odsjek privatno-pravne zaštite, 4) Statistički i 5) Odsjek informativne službe. Generalnomu iseljeničkomu komesarijatu neposredno je bilo podređeno Konačište iseljenika i povratnika, a u Zagrebu kao sjedištu Komesarijata uspostavljen je Iseljenički savjet. Bilo je predviđeno da Savjet bude širokog sastava, uključujući među ostalim predstavnike zainteresiranih ministarstava i iseljenika. U obavljanju iseljeničkih poslova sudjelovali su i iseljenički komesari u lukama i izlaznim željezničkim stanicama (eventualno i na brodovima) te iseljenički izaslanici u inozemstvu.³³ U kratkom razdoblju svojeg djelovanja GIK je započeo i s izdavanjem službenoga glasila *Iseljeničke vijesti*, kojemu je svrha bilo informiranje zainteresiranih o objavljenim iseljeničkim propisima, konzularnim predstavništvima u Kraljevini SHS, iseljeničkim i useljeničkim nadležstvima u drugim državama i sl.³⁴

Ukidanjem Iseljeničkog odsjeka u Beogradu i prijenosom njegovih ovlasti na Generalni iseljenički komesarijat izgubila se uloga Ministarstva kao tijela koje uobičajeno moderira rad čitavog resora, pa je do srpnja 1923. ponovno provedena reorganizacija. Obnovljen je rad Iseljeničkog odsjeka koji je trebao usmjeravati rad čitave državne iseljeničke službe, donositi propise i sl., a umjesto GIK-a uspostavljen je Iseljenički komesarijat (IK), sa sjedištem u Zagrebu. Generalni iseljenički komesarijat imao je aktivnu ulogu i u izdavanju iseljeničkih putovnica, pa je odobrenja za izdavanje putovnica u kolovozu 1923. također preuzelo Ministarstvo.³⁵ Ukidanjem Generalnog iseljeničkog komesarijata Iseljenički savjet preseljen je u

³⁰ HR-HDA-790. A. B. Grado, II/3.20 (Historijat naše državne iseljeničke službe). Usp. HR-HDA-1407. ZV, Povjereništvo za socijalnu skrb, 78198/1921; HR-HDA-790. A. B. Grado, XVII. Razno (Adrese viđenijih Jugoslavena i jugoslavenskih društava u vanevropskim zemljama, bez datuma, kut. 221).

³¹ HR-HDA-790. A. B. Grado, II/3.20 (Historijat naše državne iseljeničke službe).

³² Usp. Pravilnik o izvršenju Zakona o iseljivanju. *Službene novine* (Beograd). 194 A(1922); HR-HDA-1071. IK, Prs 6/1923.

³³ HR-HDA-1071. IK, Prs 6/1923; Pravilnik o izvršenju Zakona o iseljivanju. *Službene novine* (Beograd). 194 A(1922); Naredba o ustanovljenju Iseljeničkog savjeta. *Službene novine* (Beograd). 35(1923).

³⁴ Usp. *Iseljeničke vijesti: službeno izdanje Generalnog iseljeničkog komesarijata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu*. Zagreb: Tisak Narodne prosvjete, 1923.

³⁵ RS-AJ-14. MUP KJ, 39-141-143-148, 39-141-155-156; 39-141-375-377. Usp. HR-HDA-790. A. B. Grado, II/3.3 (dopis Iseljeničkog odsjeka od 6. 8. 1923); Holjevac, V., *nav. dj.*, str. 44. (sic!).

Beograd, kao Iseljenički savjetodavni odbor, ali je djelovao diskontinuirano.³⁶ Ostala tijela u sustavu, tj. iseljenički komesari i izaslanici u inozemstvu, nastavila su poslovati i nakon provedenih promjena.

Iseljenički komesarijat (1923.–1939.)

Iseljenički komesarijat bio je zadugo najvažnije tijelo za provedbu poslova u vezi s iseljeništvom. Bez obzira na spomenute promjene, najveći dio poslova u Komesarijatu ostao je jednak onomu kod prednika: provodio je poslove privatno-pravne zaštite, statističku obradu podataka, vodio evidencije iseljenika te ih nastojao pravovremeno informirati o ograničenjima i mogućnostima iseljenja ili povratka. Stoga je i unutarnja organizacija ostala sličnom, pa su poslovali Administrativni odsjek, Odsjek privatno-pravne zaštite, Statistički i Odsjek informativne službe.³⁷ Prema ranijim oznakama odsjeka vođena je i pismohrana Iseljeničkog komesarijata. Najvećim opsegom poslovanje se odnosilo na pružanje privatno-pravne pomoći iseljenicima i njihovim obiteljima, osobito u vezi s nabavom i isporukom matičnih izvadaka, reguliranjem ostavina, brakorazvodnih parnica i alimentacija te potragama i ovjerama dokumenata u raznim postupcima (III-1 do III-3), a tek potom u manjoj mjeri obuhvaćalo je administrativno-pravne poslove u vezi s naplatom osigurnina, odšteta ili glavarina (I-4, I-5, I-7). Posebna je skupina bila predviđena za izdavanje odobrenja i drugih dokumenata potrebnih za iseljenje ili povratak u zemlju (II), ali ona nije bila naročito korištena.³⁸ Dokumentacija nastala statističkom obradom kešionera ili upitnica, kako ih tada nazivaju (IV), te radom informativne službe (V) nije odlagana na taj način, a nije ni cjelovito sačuvana.³⁹ Konačno, oznakom VI bili su označeni razni spisi, a ne više kao prije oni vezani uz rad državnog konačišta.⁴⁰

Od samog je početka Iseljenički komesarijat vodio posebnu kartoteku iseljenika, koja se temeljila na podacima preuzetima s perforiranih listića koji su od 1923. činili sastavni dio iseljeničkih putovnica. Podatke je na listićima upisivalo Ministarstvo socijalne politike, koje je bilo nadležno za odobrenje iseljenja, potom

³⁶ Hranilović, N., *nav. mj.*, str. 330–331.

³⁷ Iseljenički komesarijat. *Almanah Kraljevine SHS*, sv. 3, 1927.–1929. g. (ur. V. Manakin). Zagreb : Komisionalna naklada nadbiskupske tiskare u Zagrebu, 1928, IX, str. 796.

³⁸ Skupina II nije sačuvana u spisima, ali postoje tragovi tog dijela poslovanja u uredskim evidencijama, usp. HR-HDA-1071. IK, Kazalo za 1925.: II-1: iseljenje – 28581/1925 (Lebar Marton), viziranje pasoša – 18879/1925 (Lipovčak Ludvig); pasoš za Kanadu – 11796/1925 (Maras Josip); II-2: depeša o dozvoli iseljenja – 4130/1925 (u Kanadu – Mr. Little), II-3: repatrijacija – 5072/1925 (Lončar Mihajlo), 26446/1925 (Lukač Lazar).

³⁹ Usp. Upitnica iseljenika za prekomorske i evropske zemlje, HR-HDA-1071. IK, br. 65687/35 (kut. 627).

⁴⁰ Sustav oznaka preuzet je od GIK-a, uz spomenute modifikacije. Usporedi: HR-HDA-1071. IK, Prs 6/1923; Bućin, R. HR-HDA-1071. Iseljenički komesarijat (1922.–1939.), *Iseljeništvu, nav. dj.*, str. 100–103.

lokalno tijelo, nadležno za izdavanje putovnice prema odluci Ministarstva unutarnjih poslova, zatim koncesionirano brodarsko društvo, te na koncu pogranični iseljenički željeznički ili lučki komesar (tzv. iseljenički nadzorni organ), odnosno iseljenički nadzornik ukoliko je iseljenik putovao iz mjesta koje nije imalo pogranične komesare (Beograd, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo).⁴¹ Komesar su se nalazili u lukama Sušak, Bakar, Split i Dubrovnik (Gruž) te na graničnim prijelazima Rakek, Jesenice i Maribor.⁴² Kartoteka je vođena prema državama iseljenja i brodarskim društvima, a tek potom prema imenima iseljenika slijedom godina iseljenja. Obuhvaćeno je petnaestak brodarskih društava koja su sudjelovala u prijevozu iseljenika prema različitim kontinentima i državama, najviše za SAD, Argentinu, Brazil i Kanadu. Društva koja su u tome sudjelovala bila su Canadian Pacific, Chargeurs Reunis, Compagnie Générale Transatlantique, Cosulich Line, Cunard Line (kasnije: Cunard White Star Ltd.), Hamburg–America Line, Hamburg Sud, Holland America Line, Koninklijke Hollandsche Lloyd (Kraljevski holandski Lloyd), Lloyd Sabando, Lloyd Triestino, Messageries Maritimes, Navigazione Generale Italiano (kasnije: Italia), Norddeutscher Lloyd i Orient Line.⁴³

Čelnom osobom Komesarijata imenovan je Fedor Aranicki, tada još relativno mlad činovnik.⁴⁴ Nakon početnog iskustva u Odjelu za pravosuđe Zemaljske vlade, gdje je kratko radio na poslovima međunarodne pravne pomoći, bio je angažiran u poslovanju Narodnog vijeća SHS te s odgovarajućim referencama dospio na mjesto šefa Iseljeničkoga komesarijata. To je veoma uspješno obavljao do 1931. godine, kad je premješten u Beograd na mjesto voditelja Iseljeničkog odsjeka u sastavu u međuvremenu uspostavljenog Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja.⁴⁵ Arturu Benku Gradu, koji je prethodno obavljao posao voditelja Informativne službe, sad je definitivno potvrđeno umirovljenje, pa je od kolovoza 1923. do 1928. nastavio raditi kao poseban stalni stručnjak („ekspert“) Komesarijata.⁴⁶ Radio je honorarno, od kuće, ali njegovo se ime navodilo u službenim publikaci-

⁴¹ RS-AJ-14. MUP KJ, 39-141-157; 39-141-375-377.

⁴² Bučin, R. HR-HDA-1071. Iseljenički komesarijat (1922.–1939.), *Iseljeničtvo, nav. dj.*, str. 100.

⁴³ *Isto*, str. 102. Dio kartica poimenično je pretraživ *on-line* (za iseljene u SAD) na portalu *Acta Croatica*: <https://actacroatica.com/hr/> (08.01.2017), a ubuduće će ondje biti objavljene i kartice iseljenih u Južnu Ameriku i Australiju.

⁴⁴ Bio je u tridesetim godinama života (rođen je 1888.). Usp. Bučin, R.; Jukić, M.; Šarić, T. *Hrvatsko iseljeničtvo kroz fondove i zbirke HDA (od kraja 19. st. do Drugog svjetskog rata)*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2014, str. 12.

⁴⁵ Podatci o ranim godinama njegove karijere relativno su oskudni, a potječu uglavnom iz novinskih članaka. Prema njima u Narodnom vijeću SHS obavljao je poslove tajnika. Vidi: Stričić, A. Premještaj dr. Aranickog u Beograd. *Novi iseljenik* (Zagreb). 6(1931), 10, str. 1–2; Jedna obljetnica: desetogodišnjica rada za iseljenike šefa Iseljeničke službe dr. F. Aranickog. *Novi iseljenik* (Zagreb). 12(1933), 9, str. 2. Usp. *Iseljenička služba i iseljeničtvo: Desetogodišnjica rada za iseljenike dr. Fedora Aranickog, šefa Iseljeničke službe*. Zagreb : SORIS, 1933. Vidi također: Zakon o uređenju vrhovne državne uprave. *Službene novine* (Beograd). 78(1929); Zakon o ustrojstvu socijalne i zdravstvene uprave. *Službene novine* (Beograd). 64(1930).

⁴⁶ HR-HDA-790. A. B. Grado, I/1.2 (ekspoz. A. Benka i ostala dokumentacija u vezi svrgnuća). U vezi s poništenjem umirovljenja obratio se još jednom Ministarstvu socijalne politike 29. listopada 1924., ali

jama među osobljem Komesarijata.⁴⁷ Aranicki se u tom razdoblju često obraćao za pomoć Benku Gradu, jer je Komesarijat svojim mišljenjima i prijedlozima bio aktivno uključen u donošenje propisa i drugih akata u vezi s organizacijom i radom službe, a u tome se Benko Grado izuzetno dobro snalazio.⁴⁸ Sudjelovao je i u rješavanju pojedinih predmeta privatno-pravne zaštite, komunikaciji s konzularnim predstavništvima, prikupljao podatke iz stranog tiska, sastavljao odgovore na upite potencijalnih iseljenika itd.⁴⁹ U početnim godinama rada Komesarijata također je aktivno sudjelovao i u pripremi statističkih pregleda koji su objavljivani svake godine u obliku tablica.⁵⁰

U Komesarijatu je od 1928., kao i u čitavoj službi, započeo proces preobrazbe. Broj osoba koje su iseljavale u međuratnom razdoblju bio je znatno manji nego prije Prvog svjetskog rata, osobito nakon što su započele restrikcije u receptivnim zemljama, a radne okolnosti ponegdje su se toliko pogoršale da su i jugoslavenske vlasti počele ograničavati i zabranjivati iseljavanje u pojedine države. Sjedinjene Američke Države već su 1921. uvele kvote kojima se useljavanje na njihovo područje bitno ograničilo. Godine 1924. kvote su dodatno pooštrene, pa je broj useljenika s područja Kraljevine tada ograničen na nekoliko stotina osoba na godišnjoj razini. Ipak bio je nešto veći, ali nije prelazio nekoliko tisuća osoba godišnje.⁵¹ Stoga se iseljavanje postupno preusmjerilo prema novim područjima, južnoameričkim državama, Kanadi i Australiji, iako više ni blizu nije dosizalo brojke iz predratnih godina.⁵² Kao novost pojavilo se i intenzivnije iseljavanje u europske države, poglavito Francusku, Belgiju i Njemačku.⁵³ Prema podacima koje je 1935. iznio Artur Benko Grado useljavanje je dotad toliko opalo na svim spomenutim područjima da ga je smatrao gotovo beznačajnim.⁵⁴ U okviru SORIS-ove *Iseljeničke biblioteke* objavljen je 1929. godine rad Fedora Aranickog kojim ukazu-

to nije prihvaćeno (*Isto*). Tada je bio star 50-ak godina (rođen je 1875.). Usp. Bućin, R.; Jukić, M.; Šarić, T., *nav. dj.*, str. 12.

⁴⁷ Usp. Iseljenički komesarijat u Zagrebu, *Almanah Kraljevine SHS, nav. mj.*, sv. 3, 1927.–1929., dio IX, str. 796.

⁴⁸ Primjerice HR-HDA-790. A. B. Grado, II/3.19 (nacrt instrukcije migracione službe u vanevropskim zemljama, 1923.) i dr.

⁴⁹ HR-HDA-790. A. B. Grado, II/3.11 (mišljenja u privatno-pravnoj zaštiti); II/3.19. (ekspertize i mišljenja) i dr.

⁵⁰ HR-HDA-790. A. B. Grado, II/3.12 (tabele i dijagrami migracionih kretanja i povratnika u konačištu Kraljevine SHS). Usp. Holjevac, V., *nav. dj.*, str. 47–48. Tablice se mogu naći u HR-HDA-1071. IK (kut. 598–602), ali i drugim cjelinama, primjerice u HR-HDA-1355. Zbirka Emigracija (inv. br. 548).

⁵¹ Holjevac govori o 3638 iseljenih u SAD tijekom 1924. god., a Hranilović i Čizmić o kvoti od 671 osobi za 1924. god. Aranicki je objavio broj od 4796 osoba koje su uselile u SAD 1928. god. Vidi: Holjevac, V., *Nav. dj.*, str. 55; Hranilović, N., *nav. dj.*, str. 326; Čizmić, I., Iseljavanje iz Hrvatske, *nav. dj.*, str. 136; Aranicki F. *Naša migraciona statistika za godinu 1928.* Zagreb : SORIS, 1929, str. 4.

⁵² Aranicki F., *nav. dj.*, str. 3–5.

⁵³ Holjevac, V., *nav. dj.*, str. 50 i 61.

⁵⁴ Benko Grado, A., Tričetvrt vijeka našeg prekooceanskog seljenja. *Obzor: spomen knjiga 1860.–1935.* Zagreb: Tipografija 1936, str. 100–102.

je na promjene u procesu iseljavanja tijekom prethodnih godina: uočljiv pad broja iseljenika prema SAD-u, pojavu novih odredišta i povećan broj povratnika.⁵⁵ Iste godine pokrenuta je i inicijativa za promjenom iseljeničkog zakona, u kojoj je također bila bitna uloga Fedora Aranickog. Svojevrsnog glasnogovornika imao je u Milostislavu Bartulici, koji je o tome objavio knjižicu *O novom iseljeničkom zakonu*, također u okviru SORIS-ove biblioteke.⁵⁶ Bartulica je sad preuzeo raniju ulogu Benka Grada. Bio je veoma aktivan u SORIS-u, u kojem je od početka obavljao funkciju tajnika ili poslovnog tajnika, a imao je i veliko iskustvo rada u novinstvu i iseljeničkim organizacijama.⁵⁷ Kao takav ubuduće je bio najznačajniji oslonac u radu Fedora Aranickog, pa čak i po odlasku Aranickog u Beograd, kad je čelno mjesto u Komesarijatu preuzeo Guido Quinz.⁵⁸

Iseljenički komesarijat u tom je razdoblju često izvještavao o mogućnostima ili ograničenjima iseljavanja u pojedine države preko *Novog iseljenika*, službenog glasila SORIS-a. U tom glasilu uspostavljena je posebna rubrika u kojoj su izlazile obavijesti Komesarijata upućene potencijalnim iseljenicima.⁵⁹ Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja Kostrenčić odredio je 1931. obavezno informiranje iseljenika kod Komesarijata prije odlaska u inozemstvo, radi sprječavanja iseljavanja na slijepo, iz obavijesti, lakoumlja ili želje za avanturom.⁶⁰ Pored objavljivanja obavijesti Komesarijata i Iseljeničkog odsjeka Ministarstva SORIS je i na druge načine bio uključen u aktivnosti kojima je trebalo rješavati probleme iseljenika i iseljenika povratnika. Među ostalim prihvaćena je inicijativa Fedora Aranickog iz 1931. za otvaranjem jednog informativno-posredovnog ureda za iseljenike, koji bi pomagao Komesarijatu pružanjem objektivnih informacija, uputa i savjeta iseljenicima povratnicima.⁶¹ To je uskoro i realizirano, a 1933. već je uspostavljena i čitava mreža ogranaka Informativno-posredovnog biroa (kako je nazvan spomenuti ured) koji

⁵⁵ Aranicki F. *Naša migraciona statistika, nav. dj.*, str. 4. Ukazuje na Južnu Ameriku kao ponovno aktualno područje iseljavanja, naročito na Argentinu i Urugvaj, te potom Kanadu za područje Sjeverne Amerike.

⁵⁶ Bartulica, M. *O novom iseljeničkom zakonu*. Zagreb : SORIS, 1929.

⁵⁷ Rad SORIS-a započeo je 1928., a sljedeće godine objavljena su i pravila Saveza. Vidi: Holjevac, A.; Jakić, H. *Sumarni inventar fonda: HR-HDA-967. Savez organizacija iseljenika [1903] 1928–1940. [1964]*, str. 4; Pravila SORIS-a. Zagreb : SORIS, 1929.

⁵⁸ Guido (Evgen, Evgenij) Quinz imao je status tajnika u Iseljeničkom komesarijatu. Godine 1931. naslijedio je Aranickoga na mjestu šefa Iseljeničkog komesarijata. Umirovljen je u kolovozu 1940. zbog duševnog rastrojstva, tada na mjestu šefa Iseljeničkog odsjeka Odjela za socijalnu politiku BH. Vidi: HR-HDA-890. Zbirka personalnih spisa, br. 3355. Usp. okružnice IK br. 47259. od 3. prosinca 1931. i br. 20801 od 5. siječnja 1938. (HR-HDA-1071. IK, dosje Unutrašnja služba u Uredu, kut. 578).

⁵⁹ Primjerice Iseljenički komesarijat u Zagrebu: Australija – ograničenje useljavanja, loše prilike. *Novi iseljenik* (Zagreb). 10(1931), 4, str. 7; Iseljenički komesarijat Kraljevine Jugoslavije: Rodezija sjeverna – uslovi useljavanja. *Novi iseljenik* (Zagreb), 10(1931), 4, str. 7 itd.

⁶⁰ Iz Iseljeničkog odsjeka Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja. *Novi iseljenik* (Zagreb). 10(1931), 9, str. 8.

⁶¹ Referat F. Aranickog, šefa Iseljeničkog odsjeka, 27. 6. 1931. (Kongres u Zagrebu). *Novi iseljenik* (Zagreb). 10(1931), 8, str. 10; Informativno-posredovni ured za iseljenike. *Novi iseljenik* (Zagreb). 10(1931), 1, str. 8.

su pomagali u radu državnoj iseljeničkoj službi. Centrala je bila smještena u Zagrebu, a ogranci u Ljubljani, Splitu, Sarajevu, Gospiću, Beogradu, Kotoru, Banja Luci i Kraljevici.⁶² Komesarijat je iste godine preseljen s Gornjega grada u zgradu Doma Narodne zaštite, koju je Josip Šilović, kao njezin čelnik, podigao na uglu Palmotićeve i Branimirove ulice (Branimirova 15). Zgrada je uz njegovu i suglasnost ministra Ivana Pucelja dana na korištenje iseljeničkoj službi i organizacijama. Do selidbe je došlo radi povezanijeg rada sa SORIS-om, smještenim na istoj adresi, te blizine Glavnog kolodvora i Iseljeničkog konačišta, tj. samih iseljenika i iseljenika povratnika. Na istoj su se adresi nalazili i Iseljenički muzej i katastar naselja. Ideja o Muzeju pokrenuta je 1930. u Komesarijatu, a građa se za njega već tada počela prikupljati u okviru Odjela za kulturnu propagandu i katastar naselja koji je vodio Nebojša Travica.⁶³

Od 1929. do 1933. odvijao se i ciklus konferencija i kongresa koji su utjecali na preoblikovanje službe. Na konferenciji održanoj u Splitu početkom kolovoza 1929., koju je Bartulica i najavio ranije spomenutom knjižicom, u fokusu je bila promjena zakona kojom je predloženo širenje, ali i jačanje službe sa sjedištem u Zagrebu.⁶⁴ Iako novi zakon nije usvojen, Aranicki je, kao njegov inicijator, u tom kontekstu premješten u Beograd, odakle je mogao moderirati rad i razvoj čitave službe.⁶⁵ Zakon koji je predlagao, pa i novi koncepti koje je u tom razdoblju, a i kasnije, s pozicije voditelja službe u Beogradu, dalje promicao, imali su temelj u dokumentima Međunarodne konferencije za iseljavanje i useljavanje, održane 1924. godine u Rimu. Ondje je bilo govora o zaštiti iseljenika i mjerama za reguliranje iseljavanja u skladu s potrebama radne snage u zemljama useljavanja, te se promicao pojam iseljenika na način na koji ga je shvaćao i Aranicki. To više nije bio fizički radnik koji odlazi isključivo u prekomorske zemlje, nego svaka osoba koja u potrazi za poslom privremeno ili trajno napušta svoju domovinu.⁶⁶

Aranicki je u danim okolnostima smatrao da treba uspostaviti što bolje veze s iseljeništvom, da se smanji otuđivanje i asimilacija, omogućiti povratak i zapošljavanje povratnika te investiranje iseljeničkog kapitala. U tom smislu iznio je nove ideje u izlaganju održanom 27. lipnja 1931. na kongresu iseljenika u Zagrebu, kad je čak apostrofirao da su u okolnostima svjetske krize prilike u Jugoslaviji bolje

⁶² Informativno-posredovni ured za iseljenike, *Novi iseljenik* (Zagreb), 11, 1(1932), str. 8; Adresar informativno posredovnih biroa za iseljenike i povratnike. *Novi iseljenik* (Zagreb). 12(1933), 6, str. 7.

⁶³ *Iseljenička služba i iseljenišтво, nav. dj.*, str. 20–22; Usp. HR-HDA-1619. Iseljenički muzej, Ustroj i rad Muzeja, IM br. 7/1933. Prema formalnoj odluci ministra iz 1933. o osnutku Muzeja, on je dalje djelovao kao zajednička ustanova Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja i SORIS-a. Usp. S. Ivanović, HR-HDA-1619. Iseljenički muzej. U: *Iseljenišтво, nav. dj.*, str. 473.

⁶⁴ Usp. Bartulica, M. *Iseljenička konferencija u Splitu*. Zagreb : SORIS, 1929.

⁶⁵ Stričić, A. Premještaj Dr. F. Aranickog u Beograd. *Novi iseljenik* (Zagreb). 10(1931), 6, str. 1–2.

⁶⁶ HR-HDA-790. A. B. Grado, II/3.27 (Izvrještaj o Međunarodnoj migracionoj konferenciji održanoj u Rimu, 1924.).

nego u SAD-u (sic!).⁶⁷ Na konferenciji održanoj u Ljubljani 1932. također je bilo riječ o repatrijaciji te se izriječkom govorilo o „nacionalno-prosvjetnoj propagandi“ među iseljenicima.⁶⁸ Promjene su do kraja definirane na kongresu održanom 15. i 16. listopada 1933. u Sarajevu.⁶⁹ Napori Aranickog da promijeni prioritete službe odrazili su se i na unutarnju organizaciju Ministarstva i Komesarijata. U Ministarstvu je Iseljenički odsjek uskoro po njegovu dolasku preimenovan u Odsjek za iseljavanje i useljavanje, a potom, od sredine 1930-ih, u Odsjek za zaštitu iseljenika.⁷⁰ U Komesarijatu su pak od 1. siječnja 1934. uspostavljene nove referade te je ustroj bio sljedeći: 1) Briga oko zapošljavanja u inozemstvu (tzv. vanjska kolonizacija i osiguranje egzistencije), 2) Nadzor nad otpremom iseljenika, 3) Zaštita privatno-pravnih interesa iseljenika i njihovih ovdašnjih porodica, 4) Nacionalno-prosvjetni rad među iseljenicima, 5) Zaštita povratnika (repatrijacija) i njihovo udomljavanje (interna kolonizacija iseljenika povratnika), 6) Statistika emigracije i katastar naselja, 7) Blagajna i knjigovodstvo, 8) Arhiva i kancelarija.⁷¹

Katastar naselja, koji se tu spominje, osnovan je još krajem 1928., a bio je spojen sa statističkom službom. Vodio ga je Koloman Poverzanović.⁷² Više godina prije toga donekle sličnu dokumentacijsku cjelinu uspostavio je Benko Grado u okviru Iseljeničkog odsjeka Pokrajinske uprave za Hrvatsku i Slavoniju. Ondje je postojala kartoteka s adresama istaknutih osoba i iseljeničkih poduzeća.⁷³ Sad je to poprimilo šire razmjere: u katastru su se bilježila imena svih iseljeničkih naselja radi uspješnijeg ostvarenja kulturno-prosvjetne propagande (KP) te imena svih iseljenika do kojih je služba mogla doći. Godine 1932. obuhvaćao je 1700 fascikala te je dotad bilo objavljeno šest karata s podacima o naseljima u SAD-u, Kanadi, Njemačkoj, Belgiji, Nizozemskoj i Francuskoj, a u izradi je bila karta s podacima za Južnu Ameriku.⁷⁴ Katastar je od Nebojše Travnice 1934. preuzeo B. Kubović.⁷⁵ Temeljem prikupljenih podataka od 1936. u *Novome iseljeniku* sustavno su objavlji-

⁶⁷ HR-HDA-967. SORIS, 1.5. Suradnja s tijelima vlasti, drugim udrugama i pojedincima, Korespondencija IK (referat F. Aranickog, 27. lipnja 1931.).

⁶⁸ Iseljenička konferencija u Ljubljani. *Novi iseljenik* (Zagreb). 11(1932), 5, str. 1–2.

⁶⁹ Bartulica, M. *Iseljenički kongres u Sarajevu*. Zagreb : SORIS, 1933.

⁷⁰ Iseljenička konferencija u Ljubljani. *Novi iseljenik* (Zagreb). 11(1932), 5, str. 1; HR-HDA-1071. IK, dopis Odsjeka za zaštitu iseljenika, br. 62006 od 21. studenoga 1935. (kut. 581) i dr.

⁷¹ Raspored referada u Iseljeničkom Komesarijatu u Zagrebu. *Novi iseljenik* (Zagreb). 13(1934), 2, str. 1.

⁷² Aranicki, F. *Naša migraciona statistika*, str. 9; I. P. B. O indeksu (katastru) jugoslavenskih naseobina u U.S.A. i Kanadi. *Novi iseljenik* (Zagreb). 11(1932), 11, str. 6; Usp. npr. kartu: Glavna naselja Srba, Hrvata i Slovenaca u SAD-u, IK, 1928, autor: K. Poverzanović (HR-HDA-967. SORIS, 2.1.1. SAD – Iseljavanje i useljavanje).

⁷³ Usp. HR-HDA-790. A. B. Grado, II/3.20 (Historijat naše državne iseljeničke službe).

⁷⁴ I. P. B. O indeksu, str. 6. Usp. kartu: Glavna naselja Srba, Hrvata i Slovenaca u SAD-u, 1928. (HR-HDA-967. SORIS, 2.1.1. SAD – Iseljavanje i useljavanje).

⁷⁵ Raspored referada u Iseljeničkom Komesarijatu u Zagrebu. *Novi iseljenik* (Zagreb). 2(1934), 13, str. 1.

vana imena, ne samo istaknutih, nego i ostalih iseljenika, te kulturnih ustanova, potpornih organizacija i tvrtki, zajedno s adresama i drugim podacima.⁷⁶

Značajnu ulogu u radu Komesarijata od 1934. imao je Milostislav Bartulica, kao voditelj Odsjeka za nacionalno-prosvjetni rad, zamijenivši Nebojšu Travicu, koji je ranije bio nadležan za vođenje Odjela za kulturnu propagandu i katastar naselja, u čijem je sastavu bio i arhiv novinske dokumentacije. Isjecci iz novina, kojima se pratio ukupan život iseljeničtva, bili su odlagani u tematskim mapama (primjerice *Iseljeničke organizacije* ili *Škole i učitelji*).⁷⁷ Dolaskom Bartulice isjecci su se koristili ne samo za izradu katastra i statističku obradu, nego i za potrebe Iseljeničkog muzeja, čiji je također bio voditelj. Ta je dokumentacija doživjela konačnu transformaciju nakon Drugog svjetskog rata kad je Bartulica nastojao realizirati ideju o samostalnom Iseljeničkom arhivu, prema shemi koju je iza rata razradio, te je njome obuhvatio najveći dio dokumentacije tzv. KP odjela Iseljeničkog komesarijata.⁷⁸

Novo referade uspostavljene 1934. bile su namijenjene brizi za zapošljavanje u inozemstvu, tzv. vanjskoj kolonizaciji, i osiguranju egzistencije te zaštiti povratnika (repatrijaciji) i njihovu udomljavanju, tzv. internoj kolonizaciji, a voditeljima su imenovani Vladimir Barac i Franjo Bakašun.⁷⁹ Fedor Aranicki je već 1928. prepoznao posredovanje rada iseljenicima kao važan segment u poslovanju Komesarijata, u čemu je, među ostalima, vidio i bitnu ulogu konzulata u receptivnim područjima.⁸⁰ Problem se sve više prepoznao i na spomenutim konferencijama i kongresima, na kojima su zajedno raspravljali predstavnici državnih tijela i iseljeničkih organizacija, da bi najjasnije bio formuliran 1933. na kongresu u Sarajevu.⁸¹ U te je poslove bila uključena i tada uspostavljena mreža ogranaka Informativno-posredovnog biroa SORIS-a te Središnja uprava za posredovanje rada, što je regulirano posebnim propisima.⁸² Na kongresu u Sarajevu istaknuta je i mogućnost naseljavanja, tj. kolonizacije povratnika na posjedima koji se prodaju, poglavito na

⁷⁶ U rubrici pod naslovom *Katastar naših naselja*, usp. primjerice *Novi iseljenik* (Zagreb). 16(1937), 1, str. 6; 2, str. 7; 3, str. 9; 4, str. 6 itd.

⁷⁷ Usp. HR-HDA-967. SORIS, Iseljenički arhiv, SAD-iseljeničke organizacije (isječak zaprimljen pod IK br. 18893/13. 7. 1931); Argentina, škole (isječak zaprimljen pod K. P. br. 18343/25. 2. 1931). Usp. HR-HDA-1619. Iseljenički muzej, Ustroj i rad Muzeja, IM br. 7/1933.

⁷⁸ Danas se ta dokumentacija nalazi uklopljena u fond SORIS-a: HR-HDA-967. SORIS, Iseljenički arhiv.

⁷⁹ Raspored referada u Iseljeničkom Komesarijatu u Zagrebu. *Novi iseljenik* (Zagreb). 13(1934), 2, str. 1. Usp. HR-HDA-890. Zbirka personalnih spisa, br. 3165 i 6163.

⁸⁰ Dopis upućen Miloradu Stražnickom, predsjedniku ORIS-a u Zagrebu, 3. svibnja 1928. (HR-HDA-967. SORIS, 1.5. Suradnja s tijelima vlasti, drugim udrugama i pojedincima, Korespondencija IK).

⁸¹ Rasprava o glavnim potrebama iseljeničtva. *Novi iseljenik* (Zagreb). 12(1933), 11–12, str. 7–8.

⁸² Usp. primjerice: Uredba o zbrinjavanju nezaposlenih radnika. *Službene novine* (Beograd). 1-I(1938).

području Savske banovine.⁸³ Nakon toga u *Novom iseljeniku* redovito su objavljivane i obavijesti o takvim posjedima.⁸⁴

Djelatnost službe u Zagrebu 1939.–1941.

Uspostava Banovine Hrvatske označila je kraj tako ustrojenog sustava.⁸⁵ Razvila se široka i prilično dugotrajna rasprava o tome koje poslove i kako će ih obavljati služba. U raspravu su se uključila i državna tijela i iseljeničke organizacije, te dakako pojedinci poput Aranickog i Bartulice.⁸⁶ Generalno govoreći, uspostavom Banovine Hrvatske došlo je do prijenosa dijela ovlasti središnjih tijela na Banovinu, ali i obrnuto: u novoj raspodjeli poslova više nije bio moguć opstanak Iseljeničkog komesarijata, bez obzira na to što je područje Banovine Hrvatske i dalje bilo vodeće po broju iseljenih.⁸⁷ Poslove koje je za područje Jugoslavije obavljao Komesarijat sad je preuzelo Ministarstvo, a u Zagrebu su ostali isključivo poslovi u vezi s područjem Banovine.⁸⁸

Iseljenički odsjek koji je obavljao te poslove u okviru Odjela za socijalnu politiku Banovine Hrvatske prikupljao je podatke važne za statističku obradu kao i za informiranje iseljenika (cjenike prijevoza i sl.). U svojem je djelokrugu u potpunosti zadržao prosvjetno-kulturni rad s iseljeništvom i katastar naselja kroz djelatnost tzv. KP referade, no sve navedeno odvijalo se u slabašnom opsegu s obzirom na to da je to, kao i samo iseljavanje, omeo početak Drugog svjetskog rata.⁸⁹ Na koncu, obavljani su uglavnom poslovi privatno-pravne zaštite iseljenika, poglavito

⁸³ Rasprava o glavnim potrebama iseljeničtva. *Novi iseljenik* (Zagreb). 12(1933), 11–12, str. 7; O kolonizaciji u Savskoj banovini, *isto*, str. 8–9.

⁸⁴ Primjerice: Posjedi za kolonizaciju: podatci o posjedima koji se prodaju, podnesnim za naseljavanje (kolonizaciju). *Novi iseljenik* (Zagreb). 13(1934), 3, str. 5–6 itd.

⁸⁵ Uredba o Banovini Hrvatskoj. *Službene novine* (Beograd). 194A(1939); Uredba o ustroju Banovine Hrvatske. *Narodne novine* (Zagreb). 204(1939).

⁸⁶ F. Aranicki: Iseljenička služba i nadležnost Banovine Hrvatske, dopis upućen ministru soc. politike i narodnog zdravlja iz Odsjeka za zaštitu iseljenika, pod br. 61656 od 19. 9. 1939. (prijepis); M. Bartulica: Vanjska iseljenička služba Banovine Hrvatske (prijedlog), bez datuma; M. Bartulica: Iseljenička služba Jugoslavije (prijedlog), 3. 10. 1940. (HR-HDA-967. SORIS, Suradnja s tijelima vlasti, drugim udrugama i pojedincima, Ministarstvo socijalne politike); Iseljenička služba u Zagrebu. *Hrvatski iseljenik* (Zagreb). 19(1940), 1, str. 1–2; Iseljenička anketa, *isto*, str. 5.

⁸⁷ F. Aranicki: Iseljenička služba i nadležnost Banovine Hrvatske, dopis upućen ministru soc. politike i narodnog zdravlja iz Odsjeka za zaštitu iseljenika (prijepis), pod br. 61656 od 19. 9. 1939. (HR-HDA-967. SORIS, Suradnja s tijelima vlasti, drugim udrugama i pojedincima, Ministarstvo socijalne politike).

⁸⁸ Uredba o prenosu poslova socijalne politike i narodnog zdravlja sa države na banovinu Hrvatsku, *Zbirka zakona i uredaba*, Godina 1940, Sv. I–XII, Br. 1.–659, Godište XIV. Zagreb : Naklada Zaklade Tiskare Narodnih novina, 1940.

⁸⁹ M. Bartulica: Izvještaj K. P. referade o radu od 1. I. 1940. do 15. XI. 1940. (HR-HDA-967. SORIS, Suradnja s tijelima vlasti, drugim udrugama i pojedincima, Ministarstvo socijalne politike); Holjevac, V., *nav. dj.*, str. 45.

mirovinskih prava i ostavina te potrage za iseljenicima.⁹⁰ Na čelu Odsjeka ostao je raniji voditelj Iseljeničkog komesarijata Guido Quinz, a nakon njegova umirovljenja u kolovozu 1940. zamijenio ga je Krešimir Lukatella.⁹¹ Lukatella je bio i inicijator izrade prigodnog teksta o radu Iseljeničke službe u spomenici objavljenoj povodom prve godišnjice rada Banske vlasti Banovine Hrvatske, čiji je autor bio Milostislav Bartulica.⁹²

Zaključak

Državna iseljenička služba Kraljevine SHS, kasnije Jugoslavije, oblikovala se postupno, tijekom više godina, sve dok se nisu konačno formirala dva njezina najznačajnija dijela, prvi u Zagrebu, a drugi u Beogradu. U oblikovanju službe važnu ulogu u početku je imao Artur Benko Grado. Zahvaljujući njegovoj argumentaciji tijela sa sjedištem u Zagrebu dobila su središnju ulogu u vođenju iseljeničkih poslova za područje čitave države, poglavito kroz djelatnost Generalnog iseljeničkog komesarijata uspostavljenog 1922., ali i Iseljeničkog komesarijata koji ga je naslijedio 1923. godine. Artur Benko Grado utemeljio je osnovne procedure u postupku iseljavanja te oblikovao glavne smjerove rada državne iseljeničke službe u Zagrebu: prikupljanje i statističku obradu podataka o iseljenicima, pružanje privatno-pravne pomoći i pravodobno i valjano informiranje iseljenika. Pored navedenog, nakon što je Komesarijat preuzeo Fedor Aranicki, rad službe usmjeren je na tzv. zaštitu iseljenika: posredovanje u zapošljavanju, čuvanje nacionalnog identiteta iseljenika, pomoć pri povratku i tzv. kolonizaciji. U tom su se razdoblju radi efikasnijeg postizanja ciljeva snažno povezala tzv. državna i privatna iseljenička služba, koju predstavlja SORIS. Smjer rada koji je započet 1928./1929. u potpunosti se oblikovao u razdoblju od 1931. do 1934., nakon što je Aranicki preuzeo vođenje službe u Beogradu u okviru Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja. Uspostava Banovine Hrvatske označila je kraj rada Iseljeničkog komesarijata, ali uskoro i čitave službe, jer je proces iseljavanja bio ometen, a potom i zaustavljen početkom Drugog svjetskog rata.

⁹⁰ Bućin, R. HR-HDA-1194., Banovina Hrvatska (1939.–1941.), Odjel za socijalnu politiku. U: Iseljeničtvo, *nav. dj.*, str. 174–175.

⁹¹ HR-HDA-890. Zbirka personalnih spisa, br. 3355 i 3373; HR-HDA-967. SORIS, Reorganizacija Iseljeničke službe, dopis Iseljeničkog odsjeka br. 322 od 5. kolovoza 1940.

⁹² Iseljenička služba. *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*. Zagreb : Tisak zaklade tiskare Narodnih novina, 1940, str. 241–246. Iako nije potpisan njegovo autorstvo potvrđuje prepiska s Lukatellom (HR-HDA-967. SORIS, Reorganizacija Iseljeničke službe, dopis Iseljeničkog odsjeka br. 322 od 5. kolovoza 1940).

Arhivsko gradivo

- HR-HDA-78. Zemaljska vlada. Predsjedništvo (1869.–1921.)
- HR-HDA-790. Artur Benko Grado (1875.–1946.)
- HR-HDA-1407. Zemaljska vlada. Povjereništvo za socijalnu skrb (1918.–1921.)
- HR-HDA-137. Pokrajinska uprava za Hrvatsku i Slavoniju (1921.–1925.)
- HR-HDA-1071. Iseljenički komesarijat (1922.–1939.)
- HR-HDA-967. Savez organizacija iseljenika (1928.–1940.)
- HR-HDA-1619. Iseljenički muzej (1933.–1941.)
- HR-HDA-890. Zbirka personalnih spisa državnih službenika, 1892.–1950-ih.
- HR-HDA-1355. Zbirka Emigracija (Grupa VIII), 1920.–1940.
- RS-AJ-14. Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije (1918.–1941.)

Objavljeni izvori

- Acta Croatica. URL: <https://actacroatica.com/hr/> (08.01.2017).
- Adresar informativno posredovnih biroa za iseljenike i povratnike. *Novi iseljenik* (Zagreb). 12(1933), 6, str. 7.
- Informativno-posredovni ured za iseljenike. *Novi iseljenik* (Zagreb). 11(1932), 1, str. 8.
- Iseljenička anketa. *Hrvatski iseljenik* (Zagreb). 19(1940), 1, str. 5.
- Iseljenička konferencija u Ljubljani. *Novi iseljenik* (Zagreb). 11(1932), 5, str. 1–2.
- Iseljenička služba u Zagrebu. *Hrvatski iseljenik* (Zagreb). 19(1940), 1, str. 1–2.
- Iseljenička služba : Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*. Zagreb : Tisak zaklade tiskare Narodnih novina, 1940, str. 241–246.
- Iseljeničke vijesti: Službeno izdanje Generalnog iseljeničkog komesarijata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu*. Svezak 2–3. Zagreb : Tisak Narodne prosvjete, 1923.
- Iseljenički komesarijat Kraljevine Jugoslavije: Rodezija sjeverna – uslovi useljavanja; Australija – ograničenje useljavanja, loše prilike. *Novi iseljenik* (Zagreb). 10(1931), 4, str. 7.

Iseljenički komesarijat u Zagrebu: Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: SHS). Sv. 3. God. 1927.–1929. Ur. Manakin, V. Zagreb : Komisionalna naklada nadbiskupske tiskare u Zagrebu, 1928. Dio IX, str. 796.

Iz Iseljeničkog ostsjeka Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja. *Novi iseljenik* (Zagreb). 10(1931), 9, str. 8.

Katastar naših naselja. *Novi iseljenik* (Zagreb), 16(1937). 2, str. 7; 3, str. 9; 4, str. 6.

Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove, od 5. travnja 1901. br. 18.560., glede odpremanja osoba radničkoga i seljačkoga stališa u prekomorske zemlje. Sbornik zakona i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju. Zagreb : 1901, komad VI, br. 35.

Naredba kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove, od 2. prosinca 1905. br. 85.009. (Iseljenički fond). Sbornik zakona i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju. Zagreb : 1906, komad I, br. 1.

Naredba Ministra za socijalnu politiku o stupanju na snagu Uredbe o iseljavanju od 21/V. 1921. Službene novine 151. *Službene novine* (Beograd). 154(1921).

Naredba Ministra za socijalnu politiku o stupanju na snagu Uredbe o iseljavanju od 21/V. 1921. Službene novine 151. *Službene novine* (Beograd). 207(1921).

Naredba Ministra za socijalnu politiku sporazumno sa Ministrom Unutrašnjih Dela, Ministrom Vojnim i Ministrom Narodnog Zdravlja, o izdavanju pasoša (putnih isprava) za prekomorske krajeve. *Službene novine* (Beograd). 169(1921).

Naredba o ustanovljenju Iseljeničkog savjeta. *Službene novine* (Beograd). 35(1923).

Posjedi za kolonizaciju: podatci o posjedima koji se prodaju, podesnim za naseljivanje (kolonizaciju). *Novi iseljenik* (Zagreb). 13(1934), 3, str. 5–6.

Povjereništvo za socijalnu skrb: Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: SHS). Sv. 1. God. 1921.–1922. Ur. Manakin, V. Zagreb : Komisionalna naklada Hrvatskoga štamparskog zavoda d. d. u Zagrebu, 1923, dio I-9, str. 145–148.

Pravila SORIS-a. Zagreb : SORIS, 1929.

Pravilnik o izdavanju i viziranju putnih isprava. *Službene novine* (Beograd). 216(1921).

Pravilnik o izvršenju Zakona o iseljivanju. *Službene novine* (Beograd). 194 A(1922).

Raspored referada u Iseljeničkom Komesarijatu u Zagrebu. *Novi iseljenik* (Zagreb). 13(1934), 2, str. 1.

Rasprava o glavnim potrebama iseljeničtva. *Novi iseljenik* (Zagreb). 12(1933), 11–12, str. 7–8.

Referat F. Aranickog, šefa Iseljeničkog odsjeka, 27. 6. 1931. (Kongres u Zagrebu). *Novi iseljenik* (Zagreb). 10(1931), 8, str. 10.

Uredba o Banovini Hrvatskoj. *Službene novine* (Beograd). 39(1922).

Uredba o iseljavanju. *Službene novine* (Beograd). 151(1921).

Uredba o prenosu poslova socijalne politike i narodnog zdravlja sa države na banovinu Hrvatsku. Zbirka zakona i uredaba. Godina 1940, Sv. I–XII, Br. 1.–659, Godište XIV. Zagreb : Naklada Zaklade Tiskare Narodnih novina, 1940.

Uredba o ustrojstvu Banovine Hrvatske. *Narodne novine* (Zagreb). 194 A(1939).

Uredba o zbrinjavanju nezaposlenih radnika. *Službene novine* (Beograd). 1-I(1938).

Zakon o iseljivanju. *Službene novine* (Beograd). 39(1922).

Zakon o uređenju vrhovne državne uprave. *Službene novine* (Beograd). 78(1929).

Zakon o ustrojstvu socijalne i zdravstvene uprave. *Službene novine* (Beograd). 64(1930).

Literatura

Andričević, Drago F. Međunarodna iseljenička služba. *Novi iseljenik* (Zagreb). 2(1938), 18, str. 7; 3(1938), 18, str. 8.

Aranicki F. *Naša migraciona statistika za godinu 1928.* Zagreb : SORIS, 1929.

Bartulica, M. *Iseljenička konferencija u Splitu.* Zagreb : SORIS, 1929.

Bartulica, M. *Iseljenički kongres u Sarajevu.* Zagreb : SORIS, 1933.

Bartulica, M. *O novom iseljeničkom zakonu.* Zagreb : SORIS, 1929.

Benko Grado, A. Tričetrvt vijeka našeg prekoceanskog seljenja. *Obzor: spomen knjiga 1860.–1935.* Zagreb : Tipografija 1936, str. 100–102.

Bučin, R.; Jukić, M.; Šarić, T. *Hrvatsko iseljeničtvo kroz fondove i zbirke HDA (od kraja 19. st. do Drugog svjetskog rata).* Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2014.

Bućin, R. HR-HDA-1071. Iseljenički komesarijat. U: V. Lemić i R. Bućin (ur.), *Iseljeništvo: Vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2015, str. 99–108.

Bućin, R. HR-HDA-1194. Banovina Hrvatska, Odjel za socijalnu politiku. U: V. Lemić i R. Bućin (ur.), *Iseljeništvo: Vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2015, str. 173–176.

Bućin, R. HR-HDA-79. Zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove. U: V. Lemić i R. Bućin (ur.), *Iseljeništvo: Vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2015, str. 62–71.

Čizmić, I.; Sopta, M.; Šakić, V. *Iseljena Hrvatska*. Zagreb : Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.

Čizmić, I. Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tijekova. *Društvena istraživanja* (Zagreb). 7(1998), 1–2, str. 127–146.

Čizmić, I. O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880–1914. *Historijski zbornik* (Zagreb). 27–28(1974–1975), str. 27–40.

Holjevac, V. *Hrvati izvan domovine*. Zagreb : Matica hrvatska, 1968.

Holjevac, A.; Jakić, H. *Sumarni inventar fonda: HR-HDA-967. Savez organizacija iseljenika [1903] 1928–1940. [1964]*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2005, 2009.

Hranilović, N. Međuratna iseljenička politika. *Migracijske teme* (Zagreb). 3(1987), str. 325–334.

I. P. B. O indeksu (katastru) jugoslavenskih naseobina u U.S.A. i Kanadi. *Novi iseljenik* (Zagreb). 11(1932), 11, str. 6–7.

Iseljenička služba i iseljeništvo: Desetogodišnjica rada za iseljenike dr. Fedora Aranickog, šefa Iseljeničke službe. Zagreb : SORIS, 1933.

Ivanović, S. HR-HDA-1619. Iseljenički muzej. U: V. Lemić i R. Bućin (ur.), *Iseljeništvo: Vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva*. Zagreb : Hrvatski državni arhiv, str. 473–477.

Jedna obljetnica: desetogodišnjica rada za iseljenike šefa Iseljeničke službe dr. F. Aranickog. *Novi iseljenik* (Zagreb). 12(1933), 9, str. 2.

Klinger, W. Parobrodi, kompanije, agenti. E. Dubrović (ur.), *Veliki val: Iseljavanje iz srednje Europe u Ameriku 1880.–1914*. Rijeka : Muzej grada Rijeke, 2012, str. 51–65.

Klinger, W. Počeci masovne migracije u Ameriku. E. Dubrović (ur.), *Veliki val: Iseljavanje iz srednje Europe u Ameriku 1880.–1914*. Rijeka : Muzej grada Rijeke, 2012, str. 11–21.

Kolar, M. Artur Benko Grado Bojnički kao evidentičar migracionih i masovnih gospodarsko-socijalnih kretanja u hrvatskoj u prvoj polovici 20. Stoljeća. *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja* (Koprivnica). 11(2012), 22, str. 108–126.

Kommen, P., Milošević, M., Boričić, V. *Vodič kroz fondove Kraljevine Jugoslavije*. Beograd : Arhiv Jugoslavije, 2000.

Kraljic, J. P. Emigracija iz Austro-Ugarske 1880.–1914. E. Dubrović (ur.), *Veliki val: Iseljavanje iz srednje Europe u Ameriku 1880.–1914*. Rijeka : Muzej grada Rijeke, 2012, str. 37–45.

Mihalić, A. *Dopunjak Smrekarovom priručniku za političku upravnu službu u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb : Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, 1912.

Nejašmić, I., Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa. *Migracijske i etničke teme* (Zagreb). 30(2014), 3, str. 405–434.

Strižić, A. Premještaj dr. Aranickog u Beograd. *Novi iseljenik* (Zagreb). 6(1931), 10, str. 1–2.

Summary

STATE EMIGRATION SERVICE FROM 1918 TO 1941: ORGANIZATION AND ACTIVITIES OF THE BODIES SITUATED IN ZAGREB

In the period between two world wars important emigration bodies and organizations relevant for the whole Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (later: Kingdom of Yugoslavia) were situated in Zagreb, in the territory of Croatia. The whole set of administrative bodies in charge of emigration issues was usually called the state emigration service. The state emigration service was developing gradually after 1918, through the period of several years, finally getting two important parts, one in Zagreb, and another in Belgrade. The service in Zagreb began its activities after the war in the frames of the Land Government for Croatia and Slavonia, by the foundation of the Commission for the Social Affairs, which contained Emigration Department (1920–1921), being succeeded by the Emigration Department of the Regional Administration for Croatia and Slavonia (1921–1922), General Emigration Commissariat (1922–1923) and finally Emigration Commissariat (1923–1939). Their jurisdiction was covering the territory of the whole state. The argumentation of Artur Benko Grado, who was the head of the Emigration Department in the period 1920–1922, was crucial for giving such an important role to the bodies situated in Zagreb, especially to the General Emigration Commissa-

riat (1922–1923) and Emigration Commissariat (1923–1939). A. B. Grado influenced the main procedures obligatory in the process of emigration and the most important tasks of the state emigration service in Zagreb: gathering and processing of statistical data about emigration, legal protection of emigrants and their timely and precise informing. After Fedor Aranicki took over the management of the Emigration Commissariat in 1923 the work was gradually widened with new spectrum of aims known as the protection of emigrants and emigrant revenants: employment mediation, preservation of national identity, legal and financial help for revenants, and their colonization. New direction of the work was fully developed between 1928 and 1934, especially after 1931, when F. Aranicki took over the management of the whole state emigration service, from his new post in the Ministry of Social Welfare and Health in Belgrade. In the period after 1928 the state and private emigration service (the latter known as Association of Emigration Societies, i. e. Savez organizacija iseljenika or SORIS) are being firmly connected to achieve those goals more efficiently. The state emigration service was reorganized in 1939 when Banovina of Croatia (Banovina Hrvatska) was founded. The whole set of tasks related to other administrative units of the Kingdom were then transferred to the Ministry of Social Welfare in Belgrade. The Emigration Division of the Department for Social Welfare of the Banovina of Croatia preserved the same tasks for its territory. The whole system collapsed with the beginning of the WWII, and the emigration process, which was firstly just disturbed, was soon almost completely stopped.

Key words: *emigration, state emigration service, Emigration Division, Commission for the Social Affairs of the Land Government for Croatia and Slavonia, Department for Social Welfare of the Regional Administration for Croatia and Slavonia, General Emigration Commissariat, Emigration Commissariat, Department for Social Welfare of the Banovina of Croatia, Artur Benko Grado, Fedor Aranicki, Milostislav Bartulica*